

DE ONTWIKKELING VAN HET KLASSIEKE DADERONDERZOEK SINDS HET EINDE VAN DE TWEEDE WERELDOORLOG

Dit onderzoek wil een bijdrage leveren aan het Holocaust daderonderzoek dat na 1945 van start ging. Aangezien het Picturing Perpetration betreft, zal ik eerst ingaan op hoe het klassieke daderonderzoek zich heeft ontwikkeld, wat de belangrijke publicaties, inzichten, contexten en paradigmaverschuivingen waren. Het proces dat het daderonderzoek de laatste decennia heeft doorgemaakt is er een van toenemende afstand tot de gebeurtenissen (met meer ademruimte voor wetenschappelijk onderzoek), toenemende uitbreiding van de dadergroep, toenemende complexiteit en toenemende procesgerichte en interactionele benaderingen.

Deze eerste voorstelling van de beulen (*Exzeßtäter*) en de bureauoordenaars (*Schreibtischtäter*) droeg natuurlijk bij tot de waanzinnige of slechte hypothese, d.w.z. daders van collectief geweld zijn ofwel intrinsiek slecht of hebben een of andere psychopathologie. Kwaad of gestoord is dan het eindoordeel. De dader wordt hierbij gereduceerd tot zijn daad en zijn criminele gedrag wordt beschouwd als een afwijking van het beschavingsproces. Een opvatting die natuurlijk begrijpelijk is direct na de confrontatie met de gepleegde massale gruweldaden. Tijdens deze processen doken dan ook de klassieke defensieve narratieven op. De bevelslogica (*Befehl ist Befehl*) en het *Tu Quoque* argument ("Jullie hebben ook oorlogsmisdaden begaan") werden het vaakst geformuleerd. Beide zijn natuurlijk drogredenen als het erom gaat het

eigen aandeel en de eigen verantwoordelijkheid in de gruweldaden te ontlopen. Uit zelfbehoud is het een begrijpelijk - maar vals - verhaal, ingegeven door de acute behoefte om niet ter verantwoording geroepen te worden of de doodstraf ervoor te krijgen. De vraag rees echter of een dergelijke redenering niet alleen tijdens het proces een rol speelde, maar ook destijds in de *killing fields* zelf. Wat was de rol van vermeende dwang? Welke rol speelde beeldvorming bij het ont-menselijken van specifieke doelgroepen en het vergiftigen van de hele samenleving, enz.? Dergelijke vragen over het onderliggende daderschap werden destijds echter niet gesteld en zeker niet aan de samenleving als geheel. Het kwaad bleef beperkt tot een welomschreven groep. Het probleem daarbij is natuurlijk dat instellingen als de SS en de

Gestapo alle schuld en verantwoordelijkheid op zich namen en 'het alibi van een natie' werden, zoals de titel van het boek van de Duitse geschiedkundige Gerald Reitlinger luidt. Paul Gerhard noemde deze eerste fase, waarin de dadergroep nauwkeurig werd afgebakend en gedemoniseerd, terecht een periode van 'afstand nemen door exterritorialisering, criminalisering en diabolisering'. De daders waren gek of slecht en stonden ook aan de symbolische andere kant. De politieke realiteit van de Koude Oorlog beïnvloedde natuurlijk de framing, zodat West-Duitsland (Westerse sectoren) verwees naar een voortzetting van de dictatuur in Oost-Duitsland (Sovjetsector) en omgekeerd de Duitse Democratische Publieke Sector (DDR) verwees naar een voortzetting van allerlei voormalige nazi's in hoge particuliere en institutionele posities in het

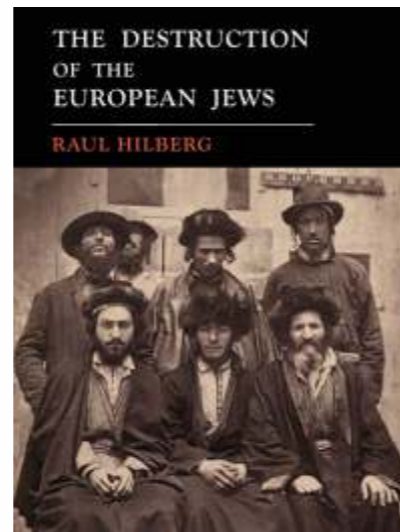
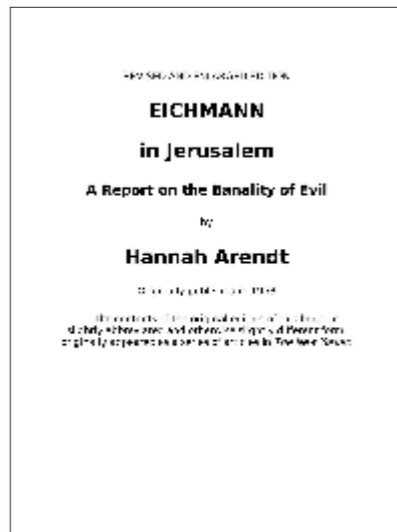
Westen. De Oostenrijkers daarentegen verwezen naar Duitsland. Een opvallende publicatie over dit onderwerp is het *Brown Book Nazi of War Criminals in the Federal Republic and in West Berlin*, uitgegeven door de Uitvoerende Raad van het Nationaal Front van Democratisch Duitsland en het Documentatiecentrum van de Rijksarchiefdienst van de DDR. Van de voortdurende rol van het IG Farben-complex tot de paginalange lijsten van voormalige nazi-advocaten, SS'ers, politieagenten enz. in 'Bonn justitie' was het argument duidelijk. De daders van het nationaalsocialisme stonden aan de andere kant. Een andere opschudding ontstond in 1967 door de publicatie *Die Unfähigkeit zu trauern* van Alexander en Margarete Mitscherlich, die vanuit een psychoanalytische benadering de defensieve houdingen onderzochten die zo welgertierden binnen de Duitse samenleving.

Het probleem was echter dat in die jaren de misdaad zelf en de dader beeldloos en dus niet geïdentificeerd bleven. Hoewel bergen gruwelfoto's werden verspreid, toonden deze slechts stapels lijken en enkele gearresteerde kampbewakers die de lijken naar massagraven moesten

dragen. Deze golf van later geïmponeerde beelden toonde niet de misdadigers of de misdaden zelf, maar wel het gruwelijke eindresultaat. Zo werd de schuld afgeschoven op het hele Duitse volk. Niet alleen visueel, maar ook verbaal. Een van de titels van de visuele denazificatie-affiches was "Deze schandelijke daden, uw schuld". De Duitse samenleving voelde zich destijds echter niet verantwoordelijk en reageerde vanuit haar eigen slachtofferverhaal, namelijk dat ook zij leed onder de puinhoop die het nationaal-socialisme had veroorzaakt. Men begreep dat een selecte groep 'echte nazi's' moest worden opgespoord en berecht. Wie was een nazi? Feiten over de lidmaatschapsprocedure van de Nazi-partij was de titel van het pamflet dat door het Berlijnse Document Centrum werd geproduceerd om zin te geven aan de gigantische verzameling lidmaatschapskaarten en andere documenten die het Nazi-rijk documenteren. De voormalige concentratiekampen werden omgevormd tot interneringskampen om vermeende oorlogsmisdadigers op te sluiten. Boekjes met de titel *Wer kennt diesen Mann?* (Wie kent deze man?) circuleerden met nieuwe mugshots van deze voormalige kampbewakers in de

hoop identificatie en getuigenissen te verkrijgen. Belangrijk in deze periode was echter dat documenten, verzamelingen en archieven werden verzameld en veiliggesteld. Zodat latere generaties, vaak met een andere invalshoek en mate van betrokkenheid, er gebruik van konden maken.

Begin jaren zestig brak een nieuw tijdperk aan. Enkele belangrijke auteurs, zoals Raul Hilberg, Hannah Arendt en later Hans Mommsen, overschreden dogma's en heilige koeien door in te zoomen op het complexe samenspel van talloze radertjes die tot de Holocaust hadden geleid. De verstreken tijd maakte het mogelijk nieuwe inzichten te verkrijgen uit de verzamelde documentatie en archiefcollecties. Het meest monumentale werk en scharnierpunt was Raul Hilbergs publicatie *The Destruction of the European Jews*. Met dit werk maakte Hilberg een einde aan het verhaal dat de Holocaust het resultaat was van Hitler en enkele criminele bendes. Op basis van een uitgebreide analyse van talloze bronnen en processtukken wees hij de personen, diensten, instellingen en organisaties aan die aan de Holocaust hadden bijgedragen. Was de verbeelding van de Holocaust

voorheen vooral gericht op het slachtofferschap, waarbij de nadruk lag op erkenning van het verhaal en het lijden van het slachtoffer, nu werden ook de daders en omstanders in beeld gebracht (zij het slechts woordelijk). Het beeld dat ontstond was dat van een machine met vele radertjes die tot een gruwelijke massamoord had geleid. Centraal stond de taakverdeling tussen de daders, een bureaucratische machine die de moord op de Europese Joden systematisch faciliteerde en mogelijk maakte. Een soortgelijk functionalistisch daderbeeld duikt ook op in het werk van Hannah Arendt. Als deskundige op het gebied van antisemitisme, imperialisme en totalitarisme, werd haar gevraagd een - nogal journalistiek - verslag te schrijven over het proces tegen Adolf Eichmann in Jeruzalem. Eichmann was een van de top-nazi's die de Holocaust in grote mate organiseerde, van emigratie, via deportatie tot uitroeiing.¹ Ook in haar analyse van Eichmann als dader verschoof zij van het dominante beeld van pathologie naar bureaucratie. Eichmann was een emotioneel bureauoordenaar, maar wat hem kenmerkte waren niet zijn demonische trekken, maar zijn alledaagsheid. Arendt verwees naar zijn ambtelijke taal,

zijn administratief-bureaucratische redenering, zijn plichtsbef, loyaliteit aan de SS en gehoorzaamheid aan bevelen. Zij beschreef Eichmann als een gewone figuur, zelfs als een clown of hansworst. Kortom, wat Eichmann kenmerkte was zijn onnadankbaarheid en niet zijn demonische aard of pathologische persoonlijkheid.² Arendt publiceerde haar uitgebreide bijdragen over het Eichmann-proces in de New Yorker en later in het boek *Eichmann in Jerusalem*. Haar boek, dat de ondertitel 'De banaliteit van het kwaad' droeg, sloeg in als een bom, vooral in de jonge natiestaat Israël, waar het proces tegen Eichmann plaatsvond. Hier zat een van de hoofddaders van de Holocaust die door Hannah Arendt werd gereduceerd tot een gewoon mens. De kritiek ging zo ver dat bepaalde academici zich openlijk afvroegen of zijzelf geen nazi was. Haar theorie van gewooneheid en banaliteit van de boosdoener botste dus zeer sterk met het vroegere beeld van intrinsieke kwaadaardigheid of pathologie. De antisemitische interviews die Eichmann had gegeven aan een voormalige SS'er en journalist Wilhelm Sassen (de Sassen-tapes) zouden ook aantonen dat Eichmann doordrongen was van het kwaad. Naar mijn mening had

Hannah Arendt op basis van de destijds beschikbare bronnen een onvoorstelbare moed en inzicht om tegen de stroom in te gaan en dit demoniserende daderbeeld (niet de daad zelf!) tegen te gaan. Dat dit een grotere complexiteit met zich meebrengt en gaandeweg veel meer radertjes omvat is dan ook het voor de hand liggende gevolg. Sommigen hadden moeite met haar analytische stijl, die hen steriel leek, maar de bevindingen en de bronnen waren er om op dit nieuwe paradigma voort te bouwen. Er is wel kritiek te leveren op de radertheorie, maar daarover later meer. ■

Dr. Christophe Busch
Hannah Arendt Instituut

De volledige versie van dit artikel zal te vinden zijn in ons wetenschappelijk tijdschrift Getuigen (april 2023), met de originele voetnoten waarvan hier slechts een beperkte selectie werd behouden.

(1) David Cesarani, *Eichmann: De definitieve biografie* (Antwerpen: Uitgeverij Manteau).
Over de rol van Eichmann tijdens de Wannseeconferentie zie: Mark Roseman, *De Villa. Het meer. De conferentie. Wannsee, 20 januari 1942* (Leuven: Uitgeverij balans, 2002).

(2) Arendt, *Eichmann in Jeruzalem*, 276.

PEDAGOGISCHE TOEPASSING

De ondertitel van Hannah Arendt's boek over Eichmann luidde: De banaliteit van het kwaad

Naam en voornaam

Klas / Vak

Wat is oorspronkelijk het beroep van Hannah Arendt en hoe komt zij ertoe om een boek over Eichmann te schrijven?

Zij kiest als ondertitel 'De banaliteit van het kwaad'. Bekijk de originele titel in het Engels en vergelijk in beide talen de verschillende mogelijke betekenissen.

Welke betekenis komt eerst bij je op bij het lezen van deze titel wanneer je de inhoud van het boek niet kent?

Is de betekenis nog dezelfde wanneer je weet wat er in het boek beschreven wordt? Verklaar je antwoord.

Opmerkingen leerkracht

SPOREN VAN HERINNERING

is een driemaandelijks uitgave van
vzw Auschwitz in Gedachtenis

www.auschwitz.be

Elk trimester verschijnt in SPOREN VAN HERINNERING een praktische pedagogische toepassing met bijhorende fiche die u in de klas kan gebruiken en verzamelen. U vindt deze fiches ook terug op onze website www.auschwitz.be onder de rubriek PEDAGOGIE.